

WHITEHEAD'IN DIN FELSEFESİ

Celal Türer*

Erciyes Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

cturer@erciyes.edu.tr

Alfred North Whitehead¹ (1861-1947), C. Hartshorne tarafından Batı dünyasında dinin Tanrı'sına inanan ilk büyük felsefi teist olarak takdim edilir.² Bu iddianın önemi, Whitehead'in yaşadığı dönem düşünüldüğünde daha da büyük önem arzeder. Zira onun çağında, din kaybolmaya yüz tutmuş, deyim yerindeyse hurafeler yığını olarak görülmüştü.³ Dönemin etkin karakteri ile bilim adamları, dini kendi özel alanına hapsederek, işlevsiz kılmaya niyetlenmişti. Whitehead, tüm bunları reddederek yeni din felsefesi geliştirir.⁴

Whitehead'in din ile ilgisi küçük yaşlarından başlar. O, okul hocası olan bir Anglican papazının oğludur. Whitehead, Cambridge, Trinity College'ı bitirir ve 25 yıl bu okulda hocalık yapmıştır. Onun hayatı dini çoğulculuğun görünümünü yansıtır. Anglican gelenekte olmasına rağmen eşi, Roman Katoliktir. En önemli öğrencisi ve arkadaşı B. Russell ise agnostiktir. Whitehead'in dinle ilgisini, yukarıda sayılan unsurlara göre kurmak mümkündür. Ancak Whitehead'in hayatı ve çalışmalarına yoğunlaştığımızda onun din ile ilişkisini entellektüel çabalarının tabii sonucu olarak görmek/okumak, daha doğrudur.⁵ O, matematik, fizik tarih ve felsefe gibi insan kültüründe olan herşeyle ilgilenmiştir. Bu gerçeğin bir uzanımı olarak, din gibi insan hayatını derinden etkileyen bir alanı ihmal etmesi düşünülemez.

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Yrd. Doç.

¹ Whitehead, 1891'de İngiltere'de doğdu. 1885'de Cambridge, Trinity College'ı bitirdi ve 25 yıl burada hocalık yaptı. Bir ara Liberal parti namına politikayla uğraştı. 1890'lı yıllarda Bertrand Russell ile tanıştı ve 1910'da *Principia Mathematica'nın* ilk cildini tamamladılar. Matematik ve mantıkçı olaral uluslar arası alanda şöhret buldu. 1910'da ani bir kararla Londra'ya taşındı. 1924'e kadar Londra Üniversitesinde matematik fizik öğretti ve bir müddet bu fakültenin dekanlığını yaptı. 1919'da *Principles of Natural Knowledge* adlı eserini yayımladı. 63 yaşında Harvard Üniversitesi Felsefe profesörlüğü görevini kabul etti. 1929'da *Process and Reality* adlı metafizik ve kozmoloji görüşlerini yansıtan eserini yayımladı. Bu dönemden sonra da bir çok kitap ve makale yayımladı. 1947'de vefat etti. Whitehead'in yaşamı konusunda geniş bilgi için bkz. Alfred North Whitehead: *The Man and His Work*, Victor Lowe, The John Hopkins U. Press, 1983 c. I-II. 1961

² Whitehead and the Modern World, C. Hartshorne, New York, 1950, s. 31. (Hartshorne, geçmişte Socinus ile Tertullian'ın teist olduğunu ama filozof olmadığını, günümüzde Fechner ve Schelling'in bu iddaya uygun olmadığını ifade eder.)

³ Science and Modern World, A. N. Whitehead, New York, 1926, s. 187.

⁴ Alfred North Whitehead, P. G. Kuntz, s. 126.

⁵ Alfred North Whitehead, P. G. Kuntz, s. 126-127.

Whitehead, 1925 ile 1933 yılları arasında din ve Tanrı problemini yeniden düşünür. Bu problemleri *Process and Reality* de *Religion in Making* ve *Science and Modern World*, *Adventures of Ideas* ve *Modes of Thought* adlı kitaplarında ortaya koyar.⁶

Whitehead, dinin insan hayatında önemli bir unsur olduğunu ifade eder. O, dini vizyon olmaksızın, insan hayatının acı ve zavalılığın yoğunluğunda ani hoşlanım parıltılarından, gelip geçici tecrübelerin önemsizliğinden ibaret olacağını ileri sürer.⁷ Ona göre dinin önemi, insan hayatına derinlik ve anlam katmasıdır.

Whitehead, dine dair bir çok tanımın mevcut olduğunu ifade eder. Ona göre bu tanımlardan bir çoğu, dinin olması gereken niteliklerini içermediği için elenirler. O, dinin karmaşık bir yapıda ve bir çok görünümü olduğunu, tüm bunları ifade edecek bir tanımın bulunmadığının farkındadır. Bu yüzden o, dinin içeriğini tasvir etmenin en iyi yol olduğunu görür. Whitehead'e göre din, (ideal olarak) şahsın içsel hayatının sanat ve teorisidir. Bu tanımın açınımına göre din, insana dayanır ve eşyaların mahiyetindeki daimi olan bir şeydir.⁸ Whitehead'e göre bunun anlamı, dinin hiç bir zaman insan hayatından kaybolmayacağıdır. Zira o, inançların ve sonuçsal eylemlerin neticesi olarak, adanan içsel hayatın mükemmelliğini ortaya çıkarır.

Dinin dış görünüşünden çok içsel yönüne vurgu yapan Whitehead, en meşhur tanımını beyan eder:

Din, ferdin kendi yalnızlığıdır.⁹

Ona göre bu tanımda din, asli olarak sosyal ilgi değildir. Burada dindar birey, Tanrı'yla olan hayatın gizemleriyle yüzyüze gelir ve kurtuluşu, diğer insanlara ve insan yapımı aletlere dayanmadan gerçekleştirir. Whitehead bu durumu vurgulamak için şöyle der:

Eğer hiç yalnız değilsen, hiç bir zaman dindar değilsin¹⁰

Ona göre büyük dini liderler, yalnızlıklarında içgörü ve yüceliğin üstün anlarını tecrübe etmişlerdir; Muhammed çöllerde, Buda ağacın yaprakları altında, Eyüp ailesi ve arkadaşları ile sahralarda, Isa kırlarda ve haçta.

⁶ *Science and Modern World* (1925) 11, 12 ve 13. Bölümler. Bu kitapta Whitehead'in Tanrı anlayışı tam değildir. *Process and Reality* (1929) I. Kısım, I. Bölüm VI. Fasil; II. Kısım, III. Bölüm X Fasil ile XI. Bölüm VII Fasil; III. Kısım, III. Bölüm I. Fasil ve V Kısım, *Religion in Making* (1926) 4 Konferans, *Adventures of Ideas* (1933) I Kısım, II Bölüm, IV, V, VI ve VIII Fasil; III Bölüm, I, III ve IV Fasil, X Bölüm ve XX Bölüm, *Modes of Thought* (1938= V ve VI Konferanslar, 1941 de *Immortality* adlı makalesi. Geniş bilgi için bkz. Victor Lowe, A. N. Whitehead; *The Man and His Work*, s. 90-91.

⁷ Alfred North Whitehead, *Science and the Modern World*, New York, 1929, s. 275.

⁸ Alfred North Whitehead, *Religion in the Making*, New York, New York, 1960, s. 57-58.

⁹ *Religion in the Making*, s. 16.

¹⁰ *Religion in the Making*, s. 16.

Whitehead bu tanımın, insanı diğer insanlardan ayırmayı ve münzevi bir şekilde yaşamayı önermediğinin farkındadır. Zaten mutlak yalnızlık ona göre mümkün değildir. Biz, çevremize bağlıyız ve ondan ayrı anlaşılamayız. Çevrenin insanın hayatını oluşturmada etkinliğine dikkat çeken Whitehead, başka bir açıdan dini, dünyaya liyakat ve dünya bilinci olarak tarif eder. Ona göre büyük yalnızlıklar yaşayanlar, insanları, toplulukları etkiler. Sözelimi İsa, kalabalıklara vaaz vermiş, evlilik törenlerine katılmıştır. Muhammed ve Buda da aynı şekilde yapmıştır. Whitehead'in burada vurguladığı, bir kimsenin yalnız olmadıkça (kendisine dönmedikçe) dini tecrübenin en yüksek formuna sahip olamayacağıdır. O, tekrarla dini hayatın basit formüllerle açıklanamayacağını, oldukça kompleks olduğunu ifade eder.

Whitehead, diğer taraftan dinin temel olarak değerle alakalı olduğunu ifade eder. Din, değerlerle sarmalanmıştır. Onu değerlerden ayırt etmek, soymak mümkün değildir. Zira dünya, ferdiyetlerin herbirinin varlığın(d)a asli olan değerlerin unsurlarını içerir. Hiç bir ferd, kainattaki diğer bireylerle ahenk oluşturuncaya kadar en tam mümkün gelişmeyi başaramaz. Bu yüzden ferdin tecrübesi, değerlerin başarılmasında odak noktasıdır.

Whitehead, tarihte görülen yalnızlık dini ile topluluk dini arasındaki zıtlıkta ikincisiyle ilgili yararlı bir tahlil yapar. Ona göre ayin ve duygunun paylaşımıyla ilgili inançlar, bu ayin ve duyguları açıklayan ve kanıtlayan formüllerdir. O, burada topluluk dinlerinin pragmatik testini vurgular. Gönüllüler, ayin, duygular ve mitin desteklenmesiyle tatmin olurlar. Bu durum, onların inançları için geçerlidir. Ancak, topluluk dinlerinde yalnızlık düşüncesinin ortaya koyduğu rasyonel ve eleştirel görüşü olmadığı için topluluk dinlerinde yüzeysellik vardır; derinlik yoktur.

Whitehead'e göre dinin dört unsuru ve görünümü vardır. Bu unsurlardan ona göre ilki, dinin rasyonel oluşudur. Rasyonel din ferdiyeti, yalnızlığı, değeri, akıl ve duygunun verimli karışımının aranmasını önerir. Whitehead'in düşüncesinde rasyonel din, en iyi dindir. O, ferdileşen rasyonel dinin iki görünümüne dikkat çeker. Bunlar, kainattaki ahlakilik ve kainatı dini terimlerle anlama girişimidir. Whitehead'e göre rasyonel dinin nihai seviyesinde ferd, toplumun kendisini tutan bağlarından kurtulur, ahlaki ve ruhi tecrübelerinde kendi sezgilerine dayanarak, hayatın derinliklerine dalar. Bu, hem zihni hem de fiziki gelenekleri kırar. O, Bu konuyla ilgili çeşitli örnekler verir; İbrahim çöllerde seyahat etti, Yahudiler Babil'e sürüldü, Paul uzaklara seyahat etti. Whitehead'e göre bu seyahatler, onların hayatında aldatıcı unsurlar değildir. O, bir insanın toplumun tesirlerinden tamamıyla kaçınılabileceğini veya diğer insanların tecrübeinden etkilenilmeyeceğini kastetmez. Onun vurguladığı, son tahlilde gerçek dindarın, geçmişin yaratıcılığında ve görünüm/ilhamların devam ettirimiinde "tek başına" olduğudur..

Dinin diğer unsurları, dinin sosyal, harici ve aşağı boyutlarını yansıtır. Bu unsurlar, rasyonel olmayan (b)duygu, (c)ayın ve (d)inançtır. Whitehead, bu dört unsurun herhangi bir dinde çeşitli derecelerde görüldüğünü kabul eder. Dinler, bu dört unsurun dereceli görünümünü yansıtır. Whitehead, dinin toplumsal yanının ayın, duygu ve inanç evrelerinde ortaya çıkan etkisini de kabul eder. O, şöyle der:

İnsan tarihinin harici bir ifadesi olan din, kendisindeki dört unsuru sergiler. Bu unsurlar, ayın, duygulanım, inanç ve aklileştirmek. Ayın, belli bir organize prosedürde, duygulanım belli tiplerde, inançlar kesin bir şekilde ifade edilir. Bu inançlar, diğerleriyle içsel tutarlı bir sistemde bir araya getirilir.¹¹

Tüm tarihi devirlerde bu dört unsur aynı oranda etki etmemiştir. Dini fikirler, insan hayatından, başlangıçta diğer insan ilgilerinden ayrılarak, tedrici olarak çıkar. Bu unsurların zuhur düzeni, dini anlamın derecesinin derinliğinin düzenidir. Ona göre ayın ile başlamanın açık nedeni, belli organize edilmiş prosüdürlerin insanlar arasında olduğu gibi hayvanlarda bile kabul olmasıdır. Ona göre duygulanımlar, ayinlerde beslenir ve toplumun birbirine kenetlenmesini sağlar.¹² Whitehead, inanç ve aklileştirme meselesini daha derinlemesine ele alır.

Whitehead, “tecrübenin derinliği ne anlama gelir?” sorusunu yanıt arar. Ona göre bu, insanlığın tarihi boyunca büyük dini şahsiyetlerin dayandığı normdur. Bu şahsiyetler, popüler kültüre karşı çıkararak, metafizik ilkeler ortaya koymuşlardır. Bir çok tarihi olgu bu gerçeği gösterir. Dinin eşsizliği, genel doğruların ifadesini kabilevi sınırlardan tüm insanlığa uygulama özgürlüğüdür. İsa'nın doğruları müşrikleri, Buda'nın doğruları tüm Asya'yı değiştirmiştir. Sözgelim ne İsa, ne de Buda insan tecrübesinde kötülüğün önemi konusunda takipçilerini aldatmamıştır. Bu, dürüst bir felsefedir ve dinin felsefeye katkısıdır.¹³ O, Hristiyanların günahı paylaşmaları ve Budistlerin, arzuyu bastırmalarının gerekliliğini görür. Budizmin kaçış metafiziğini ve Hristiyanlığın ayrıntılara inmesini anlar. Ona göre Hristiyanlık, metafizik arar, Budizm ise metafizikten din üretir.¹⁴

Whitehead'in dine yaklaşımı tarihidir. Onun dine dair fikirlerini ortaya koyduğu, *Religion in Making, Science and Modern World, Adventures of Ideas, Proces and Reality* adlı kitaplarına dikkat edilirse, bu eserlerin adları -*Yapılan Din, Bilim ve Modern Dünya ve Fikirlerin Maceraları, Süreç ve Gerçeklik*- zamanın ve değişimin önemini vurgular.¹⁵ Ona göre tarihinin anlamı geçmiş sevgisi ve şimdinin kötülenmesi değildir. Peki dine

¹¹ Religion in the Making, s. 18.

¹² Religion in the Making, 20-22.

¹³ Religion in the Making, 48-49.

¹⁴ Religion in the Making, 50.

¹⁵ Adventures of Ideas, vii; Religion in the Making, s. 7.

niçin tarihi yaklaşılr? Whitehead İncil'i, İsrail peygamberlerini, rahipleri ve krallarının oynadığı özel rolü biliyor ve bu gelişimin insanlık için önemini takdir ediyordu. Diğer dinleri ve önemli şahsiyetlerini de tanıyordu. O, tarih olmadan İsa'nin ilhamlarının anlaşılamayacağını söyler. Eğer azizlerin tecrübelerinin kalitesi eşsiz ve nadir ise, sıradan insanların psikolojisi ve sosyolojisinin dünya dinlerinin nasıl başladığı ve devam ettiği ile bize bilgi veremeyeceğini ileri sürer. Bu yüzden o, daimi olarak dini geleneğimizin tarihi köklerini değerlendirmemizin gerektiğini vurgular:

Dinin ilhamları dinin tarihinde yatar.¹⁶

Whitehead'e göre sadece tarihi yaklaşım, bu medeniyetleri kuranların bilim, sanat ve felsefede ilham ettiklerinin izlerini takip edebilir. Sonuçlarda yatan anlamlar, tarihten dinleri çıkartarak onların önemlerini ortaya koyar. Whitehead göre fikirler geliştiği gibi dinler de gelişir. Ancak o, dinlerin modern dünyada arkaik kaldığı söyleyen modern yaklaşımın seküler tavrına karşı çıkar. O, dini ilhamlar olmaksızın medeniyetlerin rehbersiz kalacağını söyler. Hatta ona göre gelecek, tüm insanlığın rasyonel dinlerine bağlı olacaktır.¹⁷ O, bu konuyla ilgili olarak modern yaklaşımın akıl yürütmesini tehlikeli bulur. Eğer geçmişin bilgisi geleceği geliştirirse, geçmişte kalan, arkaik olan -din- geleceği geliştiremez. Ona göre bu iddia, bağlantıları ve devamlılığı açıklayamaz. Whitehead, bu iddiaya karşı şu önermeyi ileri sürer: Medeniyetin çöküşü, dinin zayıflamasıdır.¹⁸ Zira din, görev ve ihtiram duygularını yüceltir. Bu duygular olmaksızın medeniyeti geliştirmek mümkün değildir.

Whitehead'in dine yaklaşımının *tarihi* olduğunu söylemek, onun bazı verileri topladığını ve onlara özel önem verdiğini anlamına gelmez. Onun tarihi demesinin ilk anlamı, Hegel'in diyalektiğin seviyelerinde anlamın genel resmini yaratmasına dayanır. Bilindiği gibi Hegel düşüncesinde fikir tarihimiz, tarihi fikirlerimizden çıkar.¹⁹ Bu nokta Whitehead'in dini dogmaları nasıl anladığıyla ilgili derin sonuçlar içerir.

Whitehead'e göre dinde dogmanın yeri geleneksel tavrıla alakalıdır. Dogma, bilindiği gibi kesin, genel bir ifade anlamına gelir. Dogma, için sorgulama yoktur. Onlar, hayatın tüm diğer alanlarında olduğu gibi insanların dürtülerini kontrol ve rehberlik eder.

Whitehead'e göre dinin gerçek temeli, (geçerli) doğrudan tecrübedir. Dogmalardaki tehlikeler iyi bilinir. Onlar, eleştirilmeden kabul edilirler. Bir dogma, en fazla, doğrunun bir parçasıdır. Bir dogma veya bir grup dogma üzerinde yoğunlaşma,

¹⁶ Making in the Religion, s. 18.

¹⁷ Adventures of Ideas, s. 85.

¹⁸ Adventures of Ideas, 108-112.

¹⁹ Adventures of Ideas, s. 4.

bunlara kendini adayanın kainattaki diğer önemli unsurları görmemesine sebep olur.O, bu noktada şöyle der:

Eğer bir din, ilhamlarını dogmadan alıyorsa cinayet işler.²⁰

Dahası, birinin dogma veya dogma grubu ile tatmini, dini tecrübedeki gelişme olgusunu gözardı eder. İnaç veya dogma kullanılacak bir alettir. O, güvenli bir yolculuk için bir araç gibidir. Normal bir hayatın ilgileri içinde bu araç(lar)ı gerektiğinde arakada bırakmak gereklidir. O, daimi bir alışkanlık olmamalı. Dogma ve inançların araç olmasını vurgulamada Whitehead, onların düşmanların eline geçen ölümcül silahlar olduğuna dikkat çeker.

Her nerede bir inanç varsa köşede veya mağrada bir sapkın vardır.²¹

Herhangi bir alet gibi bir dogma, arasıra kullanılmalıdır yoksa etkin eylemi alıkoyan kullanışsız hurda olur. Dogmanın tehlikesi, dini eğitim problemiyle ilgilidir. Onun bu konudaki yorumları kısa ve geneldir. Ona göre dini doğruları formüllendirmede, kesinliğin tam olmayışında ısrar dinin ölümüdür. Diğer bir deyişle, eğer dini eğitimin etkin olması isteniyorsa, eğitimin doğal ritmi, ciddiye alınmalıdır. Dini doğrular, hayati olanı yansıtmalı ve öğrencinin temel eğilimleriyle alakalı olmalıdır. Bilginin bu alanında kesinlik, anlamın cazibesıyla aydınlatılabilir.

Dogmalar, bazı genel fikirleri kesin ifade etme girişimidir. Bu olgu, büyük zorlukların içerildiğine dikkatlerimizi çeker. Kelimeler, genel fikirlerin ifade edilmesinde yetersiz aletlerdir. Uygun olan kelimeler, ortak olaylara işaret eder. Biz genel fikirleri ifade etmek için uygun sözsel donanıma sahip değiliz. Eşsiz ahlaki ve ruhi tecrübeler, maalesef nadirdir. Bu yüzden şu ana kadar onların ifadesi için bir dagarcık geliştirilmemiştir. Bu yüzden bir dogma veya inancın sözsel formülasyonu, naiftir. Öyleki benzer sözcükler bile onların anlamlarını değiştirir. Roma toplumundaki “baba” kelimesi, modern Amerikan toplumundaki bağlamından oldukça farklı anlamdadır. Kelimelerin kullanılışındaki bu zorluklara, dini iletişimin ilk adımında yakalanılır. Zorluklar geleneksel teolojinin bilimsel fikirlerle çatışması, dini değer ve iddiaların temsilinde etkin olmayan motifler ve tarihteki hikmetin anlaşılmasındadır.

Whitehead’e göre din, ne tamamıyla iyi ne de kötüdür. Din, geçmişte iyi idi ve şimdi de iyi olmalıdır. Zira dini vizyonun gerçeği ve tarihi yayılımı, iyimserlik için bir zemindir. Ona göre temel dini motifler, yüksek ideallerin, ahlak ve maneviyatın, aşkın, Yüce varlık ile içten ilişkinin cazibesinin ikna edilmesidir. Whitehead, bu bağlamda İncil’i spekülatif düşüncenin, kabiliyetli insanların ahlaki ve ruhi kazanımlarının kaydı

²⁰ Religion in the Making, s. 138.

²¹ Aims of Education, s. 62.

olarak görür. Bu kayıt, parçasaldır ve hürmetle kullanılmalıdır. Ona göre İncilin ibadeti diğer putların ibadetine benzememelidir.

Whitehead'e göre din, bir kültürdeki insanlarla, tarihteki dini kurumlar tarafından oluşur. Bu dinin tarih içinde çeşitli tezahürlerinin olduğu anlamına gelir. Ona göre din, kozmos hakkındaki doğrunun iddiasında önemlidir. O, bilim çağında hayatta kalan din ile ilgilenmiştir. Zira din, olgularla ilişkili olmalıdır.²² O, *Science and Modern World*'da bilime kıyasla dinin geride kaldığını, dinin ezeli doğrularının yeniden yorumlanması gerektiğini ileri sürer. Whitehead'e göre geçmişin bazıları ölüdür ve dirilmez. Bu yüzden bu yükün atılması gerekir. Yine ona göre geçmiş örnek olarak teşvik edici olmalıdır. Bu yüzden dinin ezeli doğrularının daha iyi metodlarla sunumu gereklidir. Bu metodlar, çoğu kez yeni ilhamlar içinde olabilir. Sözelimi Nasıralı İsa babalarının inancına dayanmadı. O, Kutsal Ruh ile yeni doğruları kazanmaya çalıştı.

Ona göre modern dünyada dinin uygun statüsü metafiziksiz olamaz.²³ Bu, *temel* problemi, daimi unsurların anlaşılmasıyla akıl tarafından dünyadaki sabit düzenin olduğu anlamına gelir. Bu, inancın ve bilimin göz ardı edilmesinin imkansızlığının önemini ortaya çıkarır. Bilim, kozmoloji önerir, önerdiği kozmoloji din de önerir.

Whitehead'in dine yaklaşımın tarihi olarak adlandırılması metafizik anlamındadır. O, tarihi ilgilerinin baskınlığında tüm dinlerin kendi perspektiflerine sahip olduğunu, bunların kendilerine has metafizik önerdiğini görür. Ona göre bilim, metafiziği görmezden gelse de din, inancın kanıtlanmasını arzular:

Bilim, naiv inanca dayanır; din doğrulamayı arzular. Din, açık olmayı bıraktığında aşağı formlarına düşer. (Bu yüzden) İnancın tarihi, rasyonalizmin çağlarıdır.²⁴

Whitehead'e göre inançların eleştirisi, tüm kainat için en genel, en uygun kavramlar ifade eder. Bu ilkeler, sadece şimdide bulunabilir, çünkü dünü ancak şimdide yorumlayabiliriz.

Whitehead'e göre dinlerin eleştirisi ile doğrunun anlamları arasında ilişki vardır. O, "dini doğrular" terkinde *doğrunun* din gibi müphem olduğunu ama buna rağmen dinin unsur ve seviyeleri ile ilgili bize bazı açıklamalar sağlayacak bir teoriye sahip olduğumuzu söyler. O, yazılarında modern felsefenin doğrunun anlamını, "kalem yeşildir" ve "yeşil, yeşidir" gibi olgusal doğrulara veya mantığın doğrusuna indirgediğini ifade eder. Whitehead, rasyonalizmin, tecrübeciliğin ve pragmatik doğrulama anlayışının yetersizliğini vurgular. O, bu teorileri, dar ve eleştiriye açık bulur.²⁵ O, doğruyu mite ve

²² Science and Modern World, s. 259-276.

²³ Religion in the Making, s. 81.

²⁴ Religion in the Making, s. 83.

²⁵ Adventures of Ideas, 241-250.

sembolle indirgmeden “doğrunun” anlamına metaforik ifade ve duygusal önemi ekleyerek genişletir.

Whitehead, din felsefesine niye doğruluk teorisini uygulamaz? Bunun cevabı Whitehead’e göre açıktır. O, sözgelimi 69x67 nin doğruluğunun tecrübi, mantıki ve pragmatik anlamını verebilir ve sonuçlarının ne anlama geldiğini araştırabileceğimizi ama dinin doğruluğunu bu şekilde ortaya koyamayacağımızı ileri sürer. Bu yüzden o, ‘din ve matematiğin doğruları aynı değildir’ der. O, şöyle der:

Siz, matematiği kullanırsınız.....siz dindarsınız.²⁶

Bu, hiçkimsenin kaçamadığı dinin temel doğrusudur. Aritmetiğin doğruluğu bir şekilde kanıtlanabilirken, dinin doğrulaması kendisindedir. Çünkü, Whitehead’e göre din, içimizi temizleyen inancın gücüdür. Bu nedenledir ki ilk dini erdem, samimiyettir. Eğer dindeki doğrunun anlamı bu ise, felsefi standartlara dördüncüsünü; şahsi doğruluğu eklemek gerekir. Ancak açıktır ki bu, dindeki doğrunun tek anlamı değildir. Din, bazen akide dediğimiz bir inanç doktrininde doğrulanır. Burada metafiziğe benzeyen teoloji dediğimiz genel doğrular sistemi vardır. Ancak şu kesindir ki dinde *doğru* yalın tecrübi, mantıki, pragmatik değil, şahsi içtenlikle ilgilidir.

P. G. Kuntz, dini doğru problemine Whitehead’ın katkısını anlamanın en iyi yaklaşımın, doğru ve doğruluğun anlamları konusunda Oxford English Dictionary’ye müracaat etmek olduğunu söyler.²⁷ Sözlükte “doğrunun” ondört anlamı mevcuttur. Birincisi, şahsın niteliğini ifade eder inançlılık, doğru inanc, sadakat, dürüstlük. O, bunların samimiyet anlamına geldiğini ifade eder. Bu tarihi anlam, ikinciye, içtenlik eyleminden mukaveleye yol alır. Bu anlamlar, inanca, güvene, dayanmaya ve bir akide formunda dini inanca geçiş yapabiliriz. Bu tanımlar, şahsın inandığı gerçekliğe samimiyetine, aldatmadan konuşma ve eylemesine işaret eder. Ona göre önemli olan dinde “doğrunun” bir çok anlamı olması değil, anlamlarının alanıdır. Zira onlar en öznelinden en nesnele doğru akarlar. Whitehead’e göre dinde yanlış bir inanç, tecrübede formüle edilirse ortaya çıkar. Sözgelimi, düşüncede Tanrı’nın Mutlak gücü ve bilgisi olduğuna inancı ele alalım. Bu inançlar, İbrani düşüncesinde geliştirilerek mükemmel bir Tanrı inancı ortaya çıkar. Mantıki çıkarım, “tüm mümkün dünyaların en iyisi” anlayışına ve bu, Eyüp’ün kitabındaki “bir adam acı çekiyorsa günahı yüzündendir” anlayışına kadar gider.²⁸

Whitehead’e göre Eyüp’ün rasyonel eleştirisi, modası geçmiş kabile tanrısı anlayışı ile sonuçlanır. Bu durum ona göre rasyonalizmin diğer bir çeşidine, İsa’nın

²⁶ Religion in the Making, s. 14.

²⁷ Alfred North Whitehead, s. 134.

²⁸ Religion in the Making, s. 48.

öğretisindeki doğrudan sezgiye çıkar. Whitehead'ın yöntemi, Tanrı'nın mevcudiyetini göstermek isteyen ortaçağ alimlerini izlemek değildir.²⁹ Ona göre sezgi yolu, zıtlık ilkelerine güven değildir. Zira zıtlık, ne P ne de -P olan Tanrı'ya uygulanabilir. O, dini söylemi diyalektikten ayırarak irrasyonele düşmekten kurtulur. Metafizik rasyonalizmin zemini, doğruluğu doğrudan kavramaktır.³⁰ Whitehead, bu noktada müphemlik ve belirsizliğe başvurur. Bunun nedeni, sezgilerin Tanrı ve dünya ilişkisinde çatışmasıdır.

Whitehead, dinlerin kozmos ve insan hakkındaki problemlerden ortaya çıktığını söyler. Bu dinlerin nereden nereye geldiğinin anlaşılmasının önemini ortaya koyar. Tarihe baktığımızda, yaratma teorilerinin orjinlerinde, aynı zamanda son gün, cennet ve cehennem vb. anlayışlarında çeşitli mitlerin olduğunu görürüz. Whitehead'e göre bu konuya dair antropomorfik cevaplar naivdir. Meseleye neler, nasıllar, niçinlerle ilgili kavramlar şemasında cevap bulunmalıdır.

Whitehead'ın metafizik düşüncelerinde vurgu, dinin arkaik sıkıntılarının tümünün temizlenmediğidir. Bu mesele sadece nereden nereye sorunu değildir. Bu, Whitehead'ın de inandığı gibi niçin birisi, diğerinin evrensel tecrübesine inanması meselesidir. Estetik, ahlak, bilimsel olabilen bu tecrübelerde, dikkatli, mesuliyetli ve açıklayıcı ayrımlar yapılmalıdır. Whitehead dinlerde de büyük standart tecrübelerin mevcut olduğunu söyler.³¹ Bunun anlamı, genel tecrübede bulunan metafizikten daha kesin bilgiler elde edebileceğimizdir. Sözelimi Whitehead'e göre yaratma ve son günde olmanın imkanı veya bunlara yazarlarının olduğu gibi güvenmenin imkanı yoktur. Onun bu husutaki görüşleri sadece skeptiklerle değil, aynı zamanda St. Augustine gibi filozoflarla da paraleldir. Burada temel olan, kainatın nihai karakterine doğrudan sezgidir. Eğer değerleri derecelendiren ilkeyi kavrarsak, kozmoz hakkındaki sistematik anlayışımızı bu ilkeyle test etme imkanını buluruz. Bu, dogmatik formüllendirme değil, doğrudan sezgi *ile ele geçirilen veya kaçırılan doğruluk vardır*. Whitehead buna örnek önermez, zira her şahıs bir şey yaptığında neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilebileceğini söyler.

Ona göre bu tecrübe düzen-düzensizlikle yakından alakalıdır. Bu daimi doğruluğun bir karakteridir. Onun mirası, eşyanın tabiatında hem etkili hem de nihai olmaktır. Bu durumun amacı, ahenk kurulmasıdır. O, şunu söyler:

Aktüel dünyada ahenk, karakterle uzlaşmadır.³²

Whitehead'e göre ahenk fikri Pythagorascı, *doğrunun doğrudan algısı* ile ilgilidir. O, düzenin Hint, Çin ve Yunan düşüncesinde bu temel üzerinde geliştiğini söyler.

²⁹ Science and Modern World, s. 83.

³⁰ Religion in the Making, s. 77.

³¹ Religion in the Making, 149.

³² Religion in the Making, s. 60.

Sözgelimi Platon'un Doğru, Güzellik ve İyilik üçlüsü ahengi niteler. Ona göre Tanrı'nın doğrulanması tüm yaratımın akıllı oluşunu soylemek anlamına gelir. Bu, değer, estetik ve ahlakın kavranması kadar önemlidir. Başka deyişle herhangi bir şey, değere sahipse bir şeydir, değersizse, değildir. Değere sahip olan Tanrı, değer, estetik ve ahlakın en yüksek yoğunluğudur. Bu, Tanrı'nın Platonistik versiyonudur. O, şöyle der:

Değerin elde edilmesinde Tanrının amacı, yaratıcı anlamdadır. Tanrı'dan ayrı yapıcı unsurlar işlevlerini yerine getiremezler. Ahenkli düzenden ayrı algısal birleşme, karışıklığa döner. Burada "duygu" aktüalitenin anlamdaşı olur.³³

Whitehead'e göre bu felsefi teoloji, kötülüğe dair duruşunda ya ayakta kalır ya da düşer. O, tekrarlar dinlerin en büyük katkısının acı, ölüm, bozulma ve değerlerin kaybı gibi konulara dikkatlerimizi yöneltmeleri olduğunu söyler. Whitehead'in durumu, Eyüp peygamberin kötümserliği ile Leibniz'in iyimserliği arasındadır. O, fiziki, zihni acıyı ve amaçların çatışmasını inkar etmez. Değer konusunda, aşkın yüksek tecrübelerin aşağı tecrübelerle doğru kaybını kabul eder. Sözgelimi, günah olarak ahlaki kötü, ilahi emre kasıtlı itaatsizliktir. Bu, Tanrı'nın kanun yapıcılığından ve yargısından uzaklaşmadır. Ona göre ümit ve korku arasında olmak, W. James'in isimlendirmesiyle "meliorism"³⁴, kötülüğün üstesinden gelmek için gereklidir.

Whitehead'in organizm felsefesinde "iyi" organizmanın çevreye uyumu gibidir. İyinin bizzatı kendisinde miras aldığı kendini koruma vardır.³⁵ Bu, onun bir yönüdür. İyinin tüm tabiatı, ahenkte zıtlıklar olarak nitelenebilir. Kötülük, süreçteki zıtlardan biridir. O, yaratıcılığın zıddı olarak bozguculukla tasvir edilebilir. Bu yüzden Whitehead kötülüğün hiçlik olduğunu söylemekten kaçınır.

Kötülük, olumlu ve yapı buzucudur; iyi de olumlu ve yaratıcıdır.³⁶

Organik süreçte iyi ve kötü, aynı noktaya doğru ilerlerler. İyileştiriciliğin (meliorism) tek zemini, iyiliğe doğrudur. Kötünün gerçekleşmesi, onun elimine edilmesini sağlar. Amaç, kötünün sakınılmasından sakınmaktır. Kötülüğün sabit olmayışı olgusu, dünyanın ahlaki düzenidir.³⁷ Sıkıntı olarak tüm kötülük, bu anlamda iyiliktir. Tüm amaç, parçalar arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmaktır. Whitehead bu meselelerden sonra tüm dini meselelerin zeminin oluşturan Tanrı'ya döner. Zira dinle ilgili tüm inançlar, temelde Tanrı anlayışına dayanır. Diğer inançlar ona bağlıdır. Eger dinleri temelde metafiziki yani, Tanrı'nın mahiyeti ile ilgili olduğunu kabul edersek, bu anlayışların doğru olup-olmadığını nasıl anlayacağız. Whitehead, bu noktada üç yolun

³³ Religion in the Making, s. 100.

³⁴ Pragmatism, William James, Cambridge, 1975, s. 131-132.

³⁵ Religion in the Making, s. 97.

³⁶ Religion in the Making, s. 93.

³⁷ Religion in the Making, s. 94.

Tanrı'yı karakterize edeceğini söyler. Bunlar, nötr, düşman ve yardım sever Tanrı anlayışıdır.

Whitehead'in Tanrı anlayışı

Whitehead'a göre Aristoteles, Batı gelenegindeki Tanrı problemini metafizik düşünce olarak önemseyen en önemli filozoftur. O, Aristoteles'ten sonra ahlaki ve dini ilgilerin metafizik sonuçlardan etkilenmeye başladığını söyler. Whitehead'in Tanrı'ya referansını içeren dünyanın uygun rasyonel değerlendirmesi, onun Tanrı hakkındaki görüşlerini oluşturur. Whitehead'in Tanrı'nın varlığına dair delileri, bu dünyadaki aktüel şeylerin üzerinde ve ötesinde imkanlar alanı bulunduğuna dair bir faraziyeyle dayanır.

Whitehead, Tanrı anlayışını ilahi tabiat ile ilgili keskin sahih ilhamlara dayandırır. Ona göre geçerli bir Tanrı anlayışı, "kurtuluş, ızdıraptan gelir", değerler geçici dünyada korunmalı", "Tanrı'nın gücü ikna edici aşk" gibi derin dini içgörülerini ciddiye almalıdır. Dahası, dünyanın düzeni, gerçekliği ve değeri nihai olarak Tanrı'ya dayanır içgörüsü mevcut olmalı ve bu, ilahi varlığın eyleminin sonucu olarak hayatın neşeli olacağı, kötülüğün üstesinden gelineceği, huzurun kazanılacağı içgörüsüyle alakalı olmalıdır. Bu görüşler, Platon, İbrani peygamberleri, İsa gibi yüce ruhlu insanlar tarafından ifade edilmiştir.

Whitehead'in Tanrı'nın mahiyetine dair bu önerileri Hume'un meşhur *Dialogues Concerning Natural Religion* adlı kitabında ilave bir konuşmacının önerileri olarak kabul edilebilir. *Dialogues*'da üç Tanrı anlayışı zikredilir. Bunlar; (a) imparator yönetici, (b) merhametsiz ahlak enerjisinin sahişlaşması, (c) nihai felsefi bir ilke. Whitehead, Hume'un gözardı ettiği görüşü dillendirir.

Hristiyanlığın Galileci orijini diğer bir öneri olarak mevcuttur...O, kral Sezar'ı, kaba ahlakçıyı veya hareket etmeyen hareket ettiriciyi içermez. O, aşk ile sezgisizce ve yavaşca işleyen dünyadaki yumşaticı unsurdur...Aşk, ne yönetici ne de hareket etmeyen hareket ettirici değildir.³⁸

Whitehead'in Tanrı tartışması, hayli teknik dil ve kavramlarla örülse de onun anlayışını, gücünü kaybetmeden teknik olmayan bir dille ifade etmek mümkündür. Daha özde onun teknik terimlerini ferdiyet, süre yaratıcı ilişki, daimi, değer gibi tanıdık kavramalara aktarmak mümkündür. Bu yüzden onun Tanrı anlayışını anlamak için genel olarak kainat anlayışına bakmak gerekecektir.

Whitehead'e göre kainatı kompozit eden ferdiyetler veya temel unsurlar, enerjinin merkezleridir. Her fert, onların sağladığı verilerle diğer fertlerle yaratıcı bir ilişki geliştirir. Bu yüzden gelişme veya değişme süreci mevcuttur. Fakat, kainatta değişme kalıpları, değer idealleri gibi daimi unsurlarda mevcuttur. Olan her şey önemlidir ve göz

³⁸ Process and Reality, 520.

ardı edilemez. Bu bağlamda kainatta doğruluk, güzellik ve iyilik gibi değerlerin genel tipleri başarılıdır.

Bunların bazıları, modern fiziğin tanıdığı ve onayladığı benzerliklerdir. Günlük hayatın benzer objeleri, etrafa yayılan enerjinin merkezleri olarak tasarlanmışlardır. Bu değişiklikler, kanun ve kalıpları örnek olarak ortaya koyar. Muhakkak ki değişimin “kalıpsal” görünümü önemlidir. Gerçeklik teorisinde Whitehead, kainattaki temel unsurları tasvir etmeye girişir. Ona göre enerjinin merkezleri, basit, mümkün tarzlarda fiziki unsurlar değil; aksine zihni tecrübenin karmaşık zenginliği tipinde düşünülmelidir. Bu yüzden Whitehead, insanın zihni eyleminin ferdi anlarına yoğunlaşmayı ön planda tutar. Burada kainattaki enerjinin merkezlerini (aktüel varlıkları) görür.

Tecrübenin her ferdi anında, tecrübemizde şekillendirdiğimiz idealler, imkanlar, ilkeler ve kalıplar vardır. Onlardan bazılarını seçer, onlara katılır, diğerlerini reddederiz. Bunlarla kendimizi gerçekleştiririz. Bir şahıs, bir çok sayıdaki imkanlarla karşılaşır. O, kitap okur, televizyon seyrederek, oturur veya oturur ve düşünür. Bu imkanlar düşünülür. Zamana ve şartlara göre onlardan bazıları seçilir. Bu seçimlerin sonucu olarak, düşünceler, hisler, ve eylemler belli bir yöne yönlendirilir. Bazen önündeki imkanlar, oldukça karmaşık hale gelir. Genel fikirler, diğerlerini yönlendirir ve kısa bir süre sonra tecrübenin bir anı solar, onu diğeri izler. Bu yüzden bir şahsın zihni hayatı, tecrübe anlarının “serisi” olur. Tecrübe anlarının bu tahlili, kainatın nihai oluşturucularının mahiyetini açıklar. Tüm “aktüel varlıklar” bu niteliklere sahiptirler.

Whitehead’e göre imkan ile aktüelite ve onların arasındaki ilişkileri metafizik şemayı oluşturur. O, aktüel eşyaların sınıfının mümkün şeylerin sınıfından eşsiz kategorik belirlemeler ile ayırt edildiğini söyler. Whitehead, aktüel dünyanın aktüelitelere içten bağlandığı bir sete işaret ettiğini söyler. Dünya aktüelitenin karmaşık bir çeşiti olduğu için, o karmaşık bir imkanı ve mümkün düzeni temsil eder. Ona göre aktüel dünyada varoluşun nedeni bu mümkün düzenin aktüel bir nizam olmasıdır. Nihai anlamda mümkün bir düzen, tabiatın düzenindeki bir gerçekliktir. Whitehead’e göre aktüel dünyanın temsil ettiği metafizik durum, düzenin varlığının işleyişinin bir çeşidine işaret eder. Aktüel metafizik durumda tabiatın düzeninin işleyişinden bahsetmek Tanrı’dan bahsetmek anlamına gelir. O, bu anlamda Tanrı’yı kainatın şahıssız bir düzeni olarak görür.

Onun Tanrı’yı bu şekilde yorumlaması, belki de Tanrı’nın umumi fikri ile anlaşılabilir. Whitehead, Tanrı kelimesinin 1) amaçlı bir varlığı, şahsı. 2) yüce kudreti, 3) mükemmel iyiyi, 4) dünyayı yaratana, 5) takdir ile eyleyeni, 6) insanlar tarafından ahlaki normların ve dini tecrübenin kaynağıolaral tecrübe edileni, 7) hayatın anlamının nihai grantörü, 8) iyiliğin kötülüğün üstesinden gelmede zaferin umudunun nihai

zeminini 9) ibadete layık olanı tanımladığını söyler. Whitehead, bu tanımların zaman içinde anlam kaymalarına uğradığını, bazılarının içlerinin boşaltıldığını ifade eder. Whitehead'ın Tanrı anlayışı, bu dokuz görünüşün tümünü bazılarını geleneksel anlayışın dışında yorumlayarak tutar. Whitehead bunu, klasik teizmin Tanrı anlayışı'nın *metafizik iltifatlarının* yanlışlıklarını temizleyerek ortaya koyar.³⁹ Onun eleştirisinin amacı, Tanrı kavramını nihai eylemiyle metafizik temel yapmaktır.

Whitehead'e göre Tanrı'nın mahiyeti hakkındaki spekülasyonlar abartılmamalıdır. O, "biz her metafizik iltifatı düşünmek zorunda değiliz" der. Tanrı'yla ilgili yapmamız gereken tüm mümkünleri ihtiva etmektir. Zira onun sağladığı sınırlamanın dışında hiçbir imkan yoktur. İmkan, Whitehead'in düşünce şemasında, ezeli objelerin bir alanı olarak tanıtılır. Ezeli objeler, vesileleri karakterize etmede belirlilik formları olarak işlev gören soyut varlıklardır. Onlar, somut veya aktüelde daha soyuttur. Onlar, bir vesilenin karakterinin açıklayıcısı olabilirken onun aktüel hale gelmesinin açıklayıcısı olamazlar. Zira imkanlar olarak onlar belirlenemezler. Whitehead'in ezeli objeyi kavramsal tanımı, geçici dünyanın herhangi bir belli aktüel varlığa zorunlu olarak atıf yapmayı içermez.⁴⁰ Fakat onların soyutlamalarının bir sınırı vardır. Whitehead'in tanımı ezeli bir objenin herhangi bir özel aktüel varlıktan soyutlanmasını sağlar. Fakat bu, ezeli bir objenin tüm aktüel varlıklardan soyutlanmasını sağlamaz. O, ezeli bir objenin aktüelitesine atıf yapmadan ayrılmayacağını ileri sürer. Soyutlamayla ilgili bu sınırlama, dünyanın niçin Tanrı'ya ihtiyaç duyduğunun diğer bir ifadesidir.

Sınırlamanın bir ilkesi imkanların aktüelite ile ilişkili olduğunu sağlamaya ihtiyaç duyar. Önceki sınırlama olmaksızın imkanlar aktüelitenin belirlenmesinde etkisiz olabilir. Zira sınırsız imkan ve soyut yaratıcılık, hiçlik üretir. Sınırlılık ve mevcut aktüelden yükselme zemini zorunlu ve birbirine bağlıdır. Bir imkandan diğer bir imkana geçiş sınırlılık ilkesi ile sağlanabilir. Sınırlılık ilkesinin uygulanmadığı saf imkan, herhangi bir aktüel vesilede etki üretmeyen imkan anlamına gelir. Bu yüzden sınırlama ilkesince kapsanmayan hiçbir imkan yoktur. Diğer bir deyişle mümkün olan herşey sınırlama ilkesinin konusu olmak zorundadır.

Whitehead, sınırlama ilkesinin asli işlevinin tüm imkanların ihtiva ettiğini söylemek, Tanrı'nın bu fonksiyonu icra ettiğini söylemektir. Whitehead'in sınırlama ilkesiyle ilgili vurguladığı, tüm imkanların gerçekleşmesinde Tanrı'nın bir değer olarak ortaya konulduğudur. Bu işleviyle Tanrı değerleri aktüel hale getirir. Bu yüzden Tanrı imkanların karmaşık örgüsünü düzene sokar. Bahsedilen düzenin işlevleri ezeli objelerin sınırlama ilkesiyle gerçekleşir. Fakat bu tasavvur, aktüeliteye bazı atıflar yapmaksızın

³⁹ Science and modern World, s. 179.

⁴⁰ Process and Reality, s. 77.

tam olarak anlaşılabilir. Ezeli objelerin düzenlenmesindeki tüm amaç, onların gerçekleşme imkanlarını ortaya koymaktır. Tanrı'nın ezeli objelerin tüm çeşitliliğini tasarlaması yalın özel bir düşünce değildir. O, onların aktüel hale gelmeleri için imkanların vizyonudur. Bu düşünce hususi aktüelitenin referanslarının olmadığını veya herhangi bir hususi aktüel dünya olmadığını içerir. Sınırlama ilkesi, bir şeyin aktüel olduğu iddiasının uzandığı her imkanı, imkanın görünümünü sağlar. Aktüel olanla bu genel ilişkiye, sınırlama ilkesi özel bir ilişki ilave eder. Bu, bazı aktüel dünyalarda gerçekleşmenin imkanının ilişkisiyle alakalıdır. Metafizik durumda gerçek aktüel, imkanın bazı setlerinin örneklendirilmesidir. Fakar aktüelitenin dünyası durgun değildir. Dünya, imkanların henüz örneklendirilmesinin elde edilmediği aktüel vesileler sürecidir. Bu sürecin seyri, aktüelliklerin anaşisi değildir. Tanrı'nın bu işlevi, ezeli objelerin ilişki seviyeleriyle sonuçlanır.⁴¹

Whitehead'e göre ilahi ile ilgili olan en temel iç görülerden biri, Tanrı'nın kainattaki düzenin kaynağı oluşudur. Bu görünümün uzanımlarının geliştirilmesinde Whitehead, çeşitli mümkün imkanları; eylem 'imkanlarını, tecrübenin organize edici unsurlarının mümkün yollarını, mümkün değerleri bulabileceğimizi işaret eder. O, bu imkanların bazı ezeli varlıkların tecrübesinde temsil edilmesi gerektğini ileri sürer. Bu imkanlara dair bir kesinlik vardır. Biz onlarla yüz yüze geliriz. Biz onları yapmaksızın, onları seçeriz. Bu yüzden Whitehead, tüm bu imkan çeşitlerinin ezeli varlık, Tanrı'nın tecrübesinde ezeli olarak mevcut olduğunu önerir. Dahası, eğer bir plan seçilirse, belli imkanlar bunu takip eder. Diğerleri ise imkansız olur. Kısaca, imkanlar arasında ilişkilerin geniş bir sistemi vardır. İmkanların bu karmaşık ilişkisi açıklanabilir. Whitehead, Tanrı'yı bu imkanların düzenleyicisi olarak niteler. Tanrı, diğer fertler için, seçimin yapılabileceği imkanların karmaşık, organize edilmiş kalıplarını sağlar. Bu imkanlar, eylemin benzer kalıplarıdır. Sözelimi etkil koşucu olamk isterseniz, "x" karakterine, "y" eğitim kalıbına ve "z" zamanına sahip olmalısınız. Bu seçimle davranışın mümkün diğer tipleri ortadan kalkar. Tekrar hatırlanmalıdır ki uygun imkanlar, doğruluk, güzellik, iyilik, barı ve macera gibi diğer imkanlarıdır.

Davranışın mümkün, organize kalıplarının oluşturulmasında Tanrı, *somutlaşma ilkesi* olarak eyleyebilir. Diğer bir deyişle Tanrı, ferdin kesin olduğu, yani somut durumlarında uygun verilerin seçim sürecinde kullanılacak kalıpları sağlar. Bu süreç seçicidir ve bir çok uygun veri uygun olmadığı için bir ölçüde reddedilir. Tanrı bu noktada *sınırlama ilkesi* olarak adlandırılır. Tanrı, belli bir tarzda imkanlar alanını düzenler. Belli kalıplar ihraç edilir, bu sebepten bir sınırlama oluşur.

⁴¹ Process and Reality, s. 46.

Whitehead'e göre eylemin mümkün kalıpları, onlara ihtimam gösteren herhangi bir ferde uygundur. Bu imkanlar, uygun hale gelebilir. Tanrı onların eski veya yeni aktüel varlıklar olmasına önem vermez. Diğer bir deyişle Tanrı, herhangi bir aktüel varlığa özellikle dikkat kesilmez. Onun genel amacı, tüm aktüel varlıkların ferdiyetin en yüksek tipini başarmalarıdır. Ama bir fert gelişmeye başlarsa Tanrı onunla derinden ilgilenir.

Tanrı, eylemin mümkün kalıplarını öz gelişim süreçlerinde mümkün kılması, Onun *yenilik* ile ilişkisini gündeme getirir. Çünkü bu imkanların, belli bağlantılarda temsil edilmesi, Tanrı'nın kainattaki düzeni gözettiği anlamına gelir. Aktüel dünyada düzenin bu temeli, estetik türdedir. Bunun nedeni, düzen ile tecrübenin derinleşmesi ve karmaşıklaşması sağlamaktır.

Tanrı'nın estetik tecrübeyi mümkün kılan kalıpları ortaya koyması ahlaki değer, estetik düzenin belli görünümü olduğunu ifade eder. Whitehead, estetik tecrübeye daima birincil önem atfeder. Ona göre estetik, değer tecrübesidir ve ahlaki değer de onda içerilir. O, ahlakın estetik düzenin sadece bir görünümü olduğunu ileri sürer.

Whitehead'e göre Tanrı'nın imkanların düzenli kalıplarını *mantiki ilişkilerle* sağlaması, aklı (reason) ortaya çıkarır. Düzen, rasyonel düşünce için zemin sağlar. Tanrı yüksek ideallerin ortaya çıkmasını hedefler. O, olgular kadar değerlere de yoğunlaşır. Fert değere sahip olduğunda Tanrı'nın sağladığı kalıbı takip eder, bu durumda Tanrı sadece ideal ve değerlerle değil, aynı zamanda ferdin gelişimiyle de ilgilenir.

Tanrı, ferdin önüne onun dar ilgilerinin ötesinde ideallerin geniş bir alanını koyar. O, fikir ile kendisinin dışına çıkarak daha geniş iyi (diğerlerinin refahının dahil olduğu) ile ilgilenir ve daha yüksek bir ben tipini geliştirir. Fert bu fikre cevap verdiğinde Tanrı, arzunun bir objesi, hissin cazibesi olur.

Whitehead'a göre Tanrı, kendisinden daha nihai bir anlamda eylemde yeralan bir sıfattır. O, olayların genel akışı, ezeli enerjinin aktığı bir akıştır.⁴² Fakat o, ezeli enerjiyi belirli aktüeliteler olarak kabul etmez. Tanrı'nın aktüel varlık olması, onun oluş süreci anlamına gelir. Tanrı, bu oluş süreciyle dünyaya etki eder. Bu, her aktüel vesilenin asli amacı olarak gerçekleşir. Bir vesilenin öznel gayesinin asli seviyesi, Tanrı'nın mahiyetinde kavramsal olarak gerçekleşen, eşyanın kaçınılmaz düzeninden miras alınan bir meseledir. Whitehead'in bu iddiaları ileri sürmesinin nedeni, öznel gayenin aktüel bir varlığın somutlaşmasında hususi bir rol oynamasıdır. Öznel gaye, varlığın somutlaşma sürecinde *birşey* olmasında bir unsurdur. Bu noktada somutlaşmanın oluşmasının çeşitli kategorik zorunlulukları öznel gayenin farklı işlevleri olarak tanımlanabilir. Öznel gayenin işlevleri, kategorik zorunluluklarla özelleştirilir. Bu kategorik zorunluluklar,

⁴² Science and Modern World, s. 154.

mümkün sürecin belli olduğu önceki metafizik düzeni oluşturur. Bu yüzden Tanrı'nın dünyaya ilk eylemi, onun önceki sınırlandırmasıdır. Fakat, Tanrı özel bir yolla her vesilenin öznel gayesiyle de alakalıdır. O, öznel gayenin asli düzeyinin evresi, zeminidir. Ontolojik ilkeye göre her özel durumu oluşturma süreci, somutlaşmanın aktüel dünyasında bazı aktüel varlıkların karakteri olan nedene veya somutlaşma sürecindeki konunun karakterine sahiptir. Bu yüzden öznel gaye oluş sürecinin koşuludur. Öznel amacın asli evresi, asli bağış olarak amaçtır. Amacın asli bağışı, ezeli objelerin yeni örgülerine göre tanımlanabilir. Öznel amacın asli evresi ontolojik ilkenin uygulanacağı somutlaşma koşuludur.

Tanrı'nın öznel amacı, diğer aktüel varlıklardan bazı temel bakımlardan ayrılır. O herhangi bir aktüel dünyadan ortaya çıkmaz, dahası Tanrı'nın öznel gayesi imkanların tüm alanını ihtiva eder. Tanrı, daima bir oluş sürecindedir. Tanrı'nın kavramsal ve fiziki duyguları gerçekleşmenin düzenli birliğine geçmiştir. Tanrı'nın bu yoldaki hoşnutluğunu anlamak aktüel varlıkların varoluşa gelmelerinin ilgisini anlamak manasındadır. Onun tam hoşnutluğu ise dünyaya görelidir. Onun hoşnutluğunun tamlığı daha sonraki imkanların gerçekleşmesi için isteğini içermez. Tanrı'nın daimi olarak somutlaşma sürecinde oluşu, onun süreçteki hoşnutluğuna işaret eder.

Whitehead, Tanrı'nın kendi varlığının gelişimine aracı basamak olarak ferdin gelişimiyle ilgilendiğini önerir. Ona göre Tanrı, birbiriyle ilişkili, birbirinden fayda sağlandığı fertler arasında bir ferttir. O, amaçlarının gerçekleştirilmesinde diğer fertlere yardımcı olur. Tanrı'nın amaçları en yüce amaçlardır. Whitehead'e göre Tanrı'nın amaçları düzen, yenilik ve ferdin gelişimidir. Tanrı, aynı zamanda ilahi imkanların gelişiminin başarılmasını amaçlar.

Burada doğal olarak bir soru ortaya çıkar. Tanrı özel imkanlar için insan zihnini zorlar mı? Whitehead'in bu soruya cevabı olumsuzdur. Tanrı imkanlar konusunda diğerlerini sadece ikna eder. Bu idealler için diğer fertlere güç kulanmaz. Tanrı, kendi iradesini empoze etmez. Her fert kendi yolunu seçer. Whitehead, bu durumun en güzel örneği olarak Nasıralı İsa'nın hayatını örnek verir. Tanrı'nın imkanlar alanındaki icra ettiği fonksiyon, ferdin seçim alanlarına müdahale etmez. Fert kendi iradesiyle seçim yapar.

Whitehead'e göre Tanrı'nın gücü veya kudreti, O'nun ilham ettiğine ibadettir. Tanrı'ya adanmak, ideallerin gerçekleştirilmesidir. O, bir güvenlik kuralı değildir. O, ruh alanındaki maceraya meydan okumadır.

Tanrı aşkı, sonlu imkanların mümkünleşmesine eylemle ifade edilir. Tanrı aşkı, bir yatıştırıcı değildir. O, bir dürtüdür. Onun aşkı, rahmetle karışmış adalettir. Bu noktada

Tanrı aşkını yaşayanlar için ahlak normları kısmi kalır. İsa, zamanının ahlak kodlarını ortaya koydu, ahlaki iyinin gerçek ruhu tam olarak yansımadı.

Whitehead, Tanrı'yı nihai akıldışılık olarak nitelendirir. Zira O, kainattaki nihai unsurdur. Diğer unsurların hepsi O'ba göre açıklanır. O, rasyonel açıklamanın tek ana zeminidir. Bu yüzden Tanrı için herhangi bir sebep gösterilemez. O, nihai akıldışılıktır. Tıpkı, Öklid geometrisinde temel aksiyomların ve tanımların akıldışı olarak adlandırılması gibi. Tanrı, ideal dinin mahiyetine dair derin ifadeler sağlar:

Din, akıp gidenin arkasında duran; gerçek olan; gerçekleştirilmeyi bekleyen; bir imkan olaral duran ama şimdinin muazzam bir gerçeği olan; gelip geçenlere anlam veren ama bununla beraber kavranamayan; nihai iyiye sahip ama erişilemeyen; nihai ideal olan ama umutsüzce aranan bir vizyondur.⁴³

Whitehead her aktüel vesilenin onun öznel amacının asli evresinden çıkarıldığı için Tanrı'nın dünyaya etki ettiğini ileri sürer. Bu iddia Tanrı'nın her aktüel vesileyi özneleştirdiği iddiasına dayanır. Herhangi bir aktüel varlık, belli gerçekleştirmelerin veya memnurlukları kazanmak için objeleşmeye kabiliyetlidir. Bir memnuniyet, amacın tamamlanması ve gerçekleştirilmesidir.

Tanrı aktüel varlıkları, onun objeleştirmesiyle etkin olarak oluşturur. O kendisini aktüel dünyaya ilave eder. Başka türlü ifade edersek dünya Tanrı'nın bizati somutlaşmasıyla yaşar. Tanrı her somutlaşmanın asli gayesinin kaynağı olarak işlev gören önceki sınırlamanın rolünü ifa eder. Öznel gaye, hiçbir belli süreç sonucunun mümkün olmadığı bir somutlaşma görünümüdür, Tanrı asli gayenin kaynağının işlevi olarak her özel oluşa önceki sınırlamaları yerleştirir. Dahası asli gaye, ortaya çıkan vesilenin aktüel dünyasıyla ilgili Tanrı'nın memnuniyetinden çıkarılır. Dolayısıyla bir vesilenin öznel gayesi aslen Tanrı'dan çıkar. Ve bu mantiki olarak mümkün, tecrubi olarak uygun, teleolojik olarak ideal olur.

Yulardaki ifadelerden anlaşılacağı gibi Whitehead'in Tanrı'sı iki taraflı veya iki kutupludur. Onun iki mahiyeti vardır: Önceki (primordial) ve sonraki (consequent) tabiat. Bu iki kutup, kavramsal ve fizikidir. Dünyasız bir Tanrı, ancak mümkünlerin bir vizyonu, ezeli objeler olabilir. Tanrı'sız dünya da, amacsız ve sonsuz olabilir. Oysa Tanrı ve dünya birbirini tamamlamak için birbirine ihtiyaç duyarlar. Sadece bu yolda zamansız unsur, geçen akışta yetiştirilebilir ve aktüalitelere sonsuzluktan kaçabilirler.

Whitehead, Tanrı anlayışıyla dini düşüncelerin başka türlü olabileceğini ortaya koymak istemiştir. O, Tanrı'ya metafizik iltifatlar yapmanın kaçınılmaz alışkanlığından

⁴³ Science and Modern World, s. 274.

kaçmak ister.⁴⁴ Sözgelimi ona göre bu alışkanlığın bir örneği, Tanrı'yı dünyayı hiçten yaratan nihai bir varlık olarak algılamaktır. Hristiyan teolojisinde Tanrı'nın dünyanın yaratıcısı olduğu doktrinini dini bir inançtır. Bu doktrin, Tanrı ile dünya arasındaki temel ilişkileri belirler. Boylesi bir görüşte Tanrı, dünyaya atf edilemeyen apaçık gerçeklik veya monistik felsefelerde Bir veya Mutlak, görünümler dünyasına karşı nihai gerçeklik olarak kabul edilir.⁴⁵ Whitehead, yaratma doktrinini enine boyuna iyi bilir. Ancak bu doktrinini kabul etmez. Onun bu doktrine karşı çıkışı bir kapris değildir. O, bu doktrinin zorluklarını aşmak için alternatif bir teori ortaya koyar.

Whitehead'e göre yoktan yaratma doktrinini öncelikle, dünyanın geçici bir başlangıcının olduğu anlamına gelir. Bu yorum, Tanrı'nın geçmişinde hiç bir aktüel vesilenin tespit edilemeyeceği ve Tanrı'nın zamanda mevcut olmadığı anlamına gelir. Oysa Whitehead'e göre Tanrı tüm aktüel vesilelerin geçmişindedir. Zira hiç bir aktüel vesilenin mevcut olmadığı bir durum vardır. Tanrı'nın yaratma eylemiyle bu aktüel vesileler var olurlar. Ona göre bu eylem, yoktan yaratma eylemidir. Çünkü Tanrı'nın aktüel vesileleri oluşturmasından başka hiç bir aktüelitem yoktur. Bu eylem, dünyanın zamanı için bir başlangıç oluşturur.

Yine yoktan yaratma fikrinde Tanrı'nın ilk eylemin gerçekleştiricisi olması ondan önce hiçbir eylemin olmadığını ileri sürmek anlamına gelir. Bu görüş, Whitehead'in kainattaki yaratıcılık anlayışıyla çelişir. Zira Tanrı'nın yaratması istisnai bir eylem değildir. Dünya, yaratma eyleminin sahnesinde bir görünümünden başka bir şey değildir. Dünyadaki tüm yaratmalar Tanrı'ya atfedilerek açıklanır. Bu yüzden dünyanın eylemi yaratmaya arizi değildir. Aksine onun mahiyetine aittir. Aynı şekilde dünyanın yaratıcılığı Tanrı'ya sıfatlanır. Ona göre yaratıcılık aktüel dünyanın asli karakteridir. Whitehead'e göre Tanrı'nın dünyadan tamamıyla bağımsız olması bir çeşit ilişkisizliktir.

Whitehead'e göre diğer bir problem, eğer Tanrı dünyanın gerçekliğini belirleyen nihai gerçeklik ise bu durumda onu tüm iyilik ve kötülüklerin kaynağı olarak kabul etmekten başka çare yoktur. O, oyunun yüce yazarı ise başarılar kadar başarısızlıklarda ona atfedilmelidir. Fakat bu istenmeyen bir sonuçtur. Sonuncu problem ise dünyayı aktüel varlık, nihai gerçekliklerin, tecrübenin vesileleri kabul etmezsek, onların ötesinde herhangi bir gerçek bulup-bulamayacağımız sorunudur.

Whitehead, yoktan yaratma doktrininin, Tanrı'nın dünya ile ilişkisini Tanrı'nın iradesine dayandıran gönüllülüğe göre yorumlandığını ifade eder. Ona göre bu ilişki

⁴⁴ Science and Modern World, s. 258.

⁴⁵ Process and Reality, s. 11.

keyfiliğe ve açıklanamazlığa, hikmetlere yol açar. Whitehead bu ilişkinin ancak tabiatın mahiyeti ile Tanrı'nın mahiyetinin gereklilikleri arasında kurulabileceğini ileri sürer.⁴⁶

Whitehead'e göre Tanrı'nın diğer fertlerle girdiği ilişki korunmalıdır. Yoksa unutulur ve kaybolur. İnsan tecrübesinin anları kısa, içeriği sonludur. İnsan hafızası tam değil ve seçimde akıllı değildir. Eğer insan tecrübesi, hafızada saklansaydı onların bir çoğu ebediyen kaybolurdu. Dinin temel ilhamlarından biri, olumlu değerlerin kaybolmadığını bize haber verir. Whitehead'e göre olumlu değerler ilahi varlıkta korunurlar. Bu yüzden Whitehead, ferdin tecrübesinin kaybolmayacağını, değerlerin tanrı'nın tecrübesinde korunacağını ileri sürer. Tanrı, zengin karmaşık tecrübesinde, davranışının karakteristik kalıbının yönlendirmesiyle kazanılan değerleri saklar. Burada Tanrı'nın değerli olan herşeyi sakladığı düşünülmemelidir. Hatta saklananlardan bazıları zamanın geçmesiyle gözden çıkarılır.

Whitehead'e göre Tanrı'nın insanlarla ilişkisinde O, fertlerin dünyasına dair yargılarda bulunur. Bu düşüncenin anlamı derindir. Bu düşünce, dinlerdeki geleneksel yargı günü anlayışına farklı bir yorum getirir. Whitehead'e göre yargı günü daima bizimledir. Hiç bir zaman bizi terketmez. Bu yüzden her an, önemlidir zira Tanrı her anı değerlendirir.

Bu bağlamda doğal olarak şahsi ölümsüzlük meselesi ortaya çıkar. Whitehead, şahsi ölümsüzlük meselesinde nötr olduğunu beyan eder. Ona göre yeterli ve ikna edici delil bulununcaya kadar bu konu hakkında konuşmak faydasızdır. Whitehead, 1942 de *Immortality* adlı makalesinde bu konuya ilişkin bazı görüşler ileri sürer. Ona göre tecrübelerin bir kısmının korunması mümkündür, tam bir ölümsüzlük mümkün değildir. Geçici dünyada her aktüalite, Tanrı'nın mahiyetine dair kendine özgülüğü taşır. Tanrı'nın mahiyetinde bunu karşılayan unsur, geçici aktüalite değildir.⁴⁷ Zira insan ruhu veya zihni, tecrübenin anlarından oluşmuştur. Bunların tümü değil bir kısmı Tanrı'nın tecrübesinde saklanabilir. Tümü mümkün değildir, zira Tanrı, diğer aktüel varlıklar gibi seçici bir tarzda hareket eder. Bu seçici süreçte, bazı uygun veriler reddedilir. Tanrı'yı nitelendiren bu seçici karakter, yanlış anlaşılmalıdır.

Whitehead'e göre Tanrı, diğer fertlerden gelen acı, kötülük vblerini trajik olarak hisseder. Fakat O'nun anlayışında kötülük nihai olarak iyinin vasıtasıdır. Tanrı, kötülüğün kaba gerçekliğini inkar etmez, fakat onu nihai iyilik için kullanır. Whitehead'e göre Tanrı, dünyadan kötülüğün kalkmasını ikna edici bir tarzda arzu eder. O, bu noktada

⁴⁶ Adventures of Ideas, s. 166-168.

⁴⁷ Process and Reality, s. 531.

kötülüklerin ortadan kalkması için insanlalar birlikte uğraşı içine girer. Bu yüzden Whitehead, Tanrı'nın "büyük bir yardımcı" olduğunu söyler.

Whitehead, geleneksel anlayıştaki Tanrı'nın dünyanın sonunu belirlediği ve günahkarları ebediyen cehenneme, bir kaç kişiyi cennete göndereceği anlayışını da reddeder. Teist anlayışlar, bu meselelerin nasıl gerçekleşeceğini ortaya koymamışlardır. Ona göre termo dinamiğin ikinci yasası enerjinin miktarında azalmanın olmayacağını söyler. Bu olsa olsa bir evreden yeni başka aktüaliteye geçiş olabilir. Organizma felsefesi, yaratıcılığı imkandan aktüaliteye, süreci vurgular. Eger macera biterse bozulma yolu kaçınılmaz olur, o zaman umudu bulabileceğimiz yer kaybolur. Oysa Tanrı, tüm umutların zemini. Whitehead, dünya fiziki olarak harcanırsa manevi olarak yukarıya yükseleceğini söyler.

Özetle Whitehead, dini ve Tanrı'yı geleneksel teist görüşün dışında anlar ve yorumlar, Ona göre din sosyal tezahürleri olan içsel bir olgudur. Bu din rasyonel formunda gerçek işlevini icra eder. Whitehead'in Tanrı'sı teizmin Tanrı'sının zıttına önceki tabiatı ve sonraki tabiatıyla çift kutupludur. Onun Tanrı'sı bir yönüyle dünyaya içkin, diğer tarafta dünyaya aşkındır. Bu iki kutup, kavramsal ve fizikidir. Kavramsal olan yan, Tanrı'nın yaratıcı ilke, düzenin yaratıcısı oluşudur. Sonuçsal veya fiziki yanı, süreç içindeki ilişkiler dünyasıdır. Böyle bir Tanrı tüm aktüel varlıklar tarafından doğrudan tecrübe edilir. Onun ortaya koyduğu panenteizm ilahi etkinin tesirli olduğu, tabiatçı bir teizm anlayışı ortaya koyar. O, bu anlayışla insan tecrübesindeki dini problemlere mütevazî bir şekilde bir çözüm yöntemi önerir. Bu yöntemin, Batı düşüncesinde olduğu gibi düşünce dünyamızda verimli sonuçlar üreteceğini söylemek mümkündür.